

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Pleidooi voor een praktisch reveil

Burgers zetten zich volgens Tocqueville niet meer in voor het publieke belang omdat het van anderen moet, maar omdat ze het welbegrepen eigenbelang ervan inzien. Dit welbegrepen eigenbelang, dat hij als de kern van moderne democratie zag, pleit eerder voor een praktisch dan voor een ethisch reveil. Daarbij wijst de overheid burgers op de praktische consequenties van de terugtrekkende overheid en doet ze zelf concrete voorstellen om initiatieven van burgers mogelijk te maken.

door *Albert Jan Kruijer*

De auteur is medeoprichter van het Instituut voor Publieke Waarden en publiceerde *Mild despotisme. Democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville*.

IN DE EERSTE HELFT VAN DE JAREN ZEVENTIG zat toenmalig minister van Justitie Van Agt in een lastig parket.¹ Het aantal abortussen nam gezwind toe van 20.000 in 1971, naar 66.000 in 1973. Zowel de morele als de juridische kant van de zaak beviel Van Agt niet. Als katholiek vond hij abortus niet kies. Als minister van Justitie had hij er moeite mee dat abortus in populariteit groeide, terwijl het officieel verboden was. Dat kwam doordat abortus werd toegestaan op basis van ‘medische indicatie’. De abortusklinieken werden alleen gecontroleerd op medische missers; de indicatie werd ongemoeid gelaten, en het was aan de discretie van de arts toevertrouwd, wat dat precies inhield.

De zaak kwam op scherp te staan toen in 1974 bisschop Gijsen zich begon te roeren. Er bestonden plannen voor een abortuskliniek in Maastricht. Gijsen vond dat idee moreel verwerpelijk en onwettig, zo schreef hij aan Van Agt. In zijn antwoord legt Van Agt geduldig uit hoe lastig het is om er

iets aan te veranderen. Abortus is niet onwettig als er een medische indicatie is, en artsen mogen beslissen of er een sprake is van een medische indicatie. 'Tal van artsen in ons land geven, zo moet men helaas vaststellen, aan dit begrip een ruime tot zeer ruime inhoud.' Het probleem is groter geworden omdat artsen steeds vaker met elkaar delen dat een medische indicatie noodzakelijk is (en daarover willen getuigen). Daarnaast zijn artsen volgens Van Agt ook steeds vaker bereid om abortus niet alleen goed te keuren, maar ook uit te voeren.² Als minister staat hij vrijwel machteloos. Hij schrijft dan ook aan Gijsen: '(D)e herbezinning, het ethisch reveil, dient uit de artsen te komen en eigenlijk uit de ganse samenleving waar zij functioneren en van welker geestelijk klimaat zij de invloed ondergaan.'³

Volgens Van Agt-biografen Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven munt Van Agt in de brief aan Gijsen de term 'ethisch reveil'.⁴ Niet zozeer de staat en de wet moeten volgens Van Agt centraal staan, maar ethiek en de samenleving. Een samenleving die zichzelf min of meer aan de haren uit het moeras moet trekken; omdat de overheid machteloos staat is een ethisch reveil, met de samenleving aan het roer, de enige oplossing.

Sinds Van Agt hebben we het ethisch reveil in verschillende gedaanten terug zien komen – in het CDA het recentst door de 'normen en waarden' die Balkenende tot het speerpunt van zijn campagnes maakte. Ook andere

Sinds Van Agt hebben we het ethisch reveil in verschillende gedaanten terug zien komen

partijen variëren echter op het thema. Zo hebben bijvoorbeeld Cohen, Marijnissen en Rutte opgeroepen tot meer verantwoordelijkheid voor en in de samenleving. Diederik Samsom koerste de afgelopen, en voor hem zeer succesvol verlopen

verkiezingen, op zijn 'morele kompas'. De Wiardi Beckman Stichting lanceerde een zoektocht naar de ideologische veren van de PvdA onder de noemer 'Van Waarde'. En ook in de lokale politiek is de roep om een verantwoordelijke samenleving, een vitale samenleving, om eigenkracht, samenredzaamheid, zelfredzaamheid, burgerschap, luid te horen. Natuurlijk verschillen deze termen in de uitwerking van een ethisch reveil, maar de basisgedachte is hetzelfde: de overheid kan het niet, de samenleving moet zichzelf herpakken op ethisch en moreel gebied.

WERKT EEN BEROEP OP DE MORAAAL?

Met name de economische crisis en de noodzaak om te bezuinigen maken het beroep op de samenleving noodzaak. De verzorgingsstaat is groter geworden dan we kunnen of willen betalen. Dat betekent dat de samenle-

ving een aantal zaken zelf op moet pakken. De voorbeelden zijn bekend. De thuiszorg, de ggz, de wsw, de Wmo, jeugdzorg, begeleiding binnen de AWBZ, het woningmarktbeleid, staan allemaal onder druk. Dat de overheid daar minder geld aan gaat besteden is bekend, maar zal de samenleving die zaken ook overnemen? Is de samenleving werkelijk zo vitaal als veel politici, beleidsmakers en wetenschappers ons voorhouden? Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) liet in dat kader al zien dat burgers weliswaar meer zelf willen doen, maar niet als ze het idee hebben dat ze de overheid moeten vervangen.⁵ De vraag in dit artikel is dus niet zozeer of we het eens zijn met Van Agt, of met Balkenende, Rutte of Samsom. Daar gaat namelijk nog een vraag aan vooraf: de vraag is of mensen überhaupt in beweging komen als de overheid een appel doet op hun morele kompas. Oftewel, helpt een beroep op de moraal?

De Franse democratiekenner Alexis de Tocqueville (1805-1859) vroeg zich gedurende zijn hele leven af waarom mensen überhaupt zouden participeren in een democratie; waarom ze überhaupt *mee zouden doen*; waarom ze gezamenlijke problemen gezamenlijk zouden oplossen (zijn definitie van democratie). Was het immers niet veel gemakkelijker om achterover te hangen nu de verzorgingsstaat in opkomst was? Wat zorgde ervoor dat mensen mee zouden doen, en mee *wilden* doen? Die vraag is extra urgent nu we aan het eind staan van een periode dat vooral de overheid actief is geweest in het verzorgen van haar onderdanen, en het nu weer de beurt is aan juist die onderdanen. Waarom zouden ze dat doen? Omdat Van Haersma Buma, Blok, Pechtold en Van Ojik erom vragen?

Tocqueville gaat in 1831 op reis naar Amerika om zijn vraag te beantwoorden. In zijn zoektocht stuit hij op het begrip *virtu*, de klassieke publieke deugd die mensen ertoe brengt zichzelf op te offeren voor de publieke zaak.⁶ Vroeger ontwikkelden de machtigen der aarde een subliem idee van de plichten van de mens, zo schrijft hij.⁷ Het is eervol om je eigen belangen opzij te zetten en om het juiste te doen, wat de consequenties daarvan ook mochten zijn voor jezelf. Net zoals God dat deed. 'Dit was de officiële doctrine op het gebied van de moraal.'⁸ Mensen zouden zich vooral moeten inspannen voor de publieke zaak omdat het in ethische zin correct was.

Tocqueville ziet echter een groot verschil tussen de oudheid en zijn eigen tijd. Democratie, zeker zoals hij die in Amerika aantreft, is veel massaler. Minder elitair. Bovendien hoort hij de Amerikanen nauwelijks over 'het goede, het ware en het schone'. Ethiek lijkt geen rol te spelen in hun overwegingen om al dan niet publiek te participeren, om gemeenschappelijke problemen gemeenschappelijk op te lossen. Van de ultieme zelfopoffering lijkt nauwelijks sprake. Maar waarom participeren de Amerikanen dan wel? Tocqueville twijfelt aan de gangbare opvatting dat participatie in het

publieke domein vooral een morele kwestie is. *Virtu* als aanjager van publieke participatie leek hem vooral een theoretisch begrip, geen gangbare praktijk, in de democratie in zijn tijd.

Om die reden gaat hij bij de utilisten te rade. Schuilt er enig nut in participatie in de publieke zaak? Immers, Smiths beroemde bakker bakte zijn brood om er geld mee te verdienen, en niet om de gemeenschap te dienen. Hij bakt brood om de praktische waarde ervan, niet om morele waarde ervan. En dus luidt de utilistische doctrine dat mensen in het dienen van anderen, zichzelf dienen, en dat het in je eigenbelang is om 'het goede' te doen. Ook hier is de morele categorie 'het goede' nodig om het handelen van mensen te verklaren, al wijzen de utilisten wel op het belang, op het nut dat mensen zelf hebben bij het doen van 'het goede'.

Die les neemt Tocqueville mee in zijn verdere overwegingen. Hij schrijft: 'Als de moraal op zich sterk genoeg zou zijn geweest, zou ik het niet zo belangrijk vinden om het aan het algemeen nut te verbinden. Als het idee van rechtvaardigheid krachtiger was geweest, zou ik het niet zoveel over het algemeen nut hebben.'⁹ Amerikanen, die de moderne democratie vormgeven, betreden het publieke domein om andere redenen dan de moraal. Het funderen van participatie in het publieke domein in het nut ervan voor het individu staat Tocqueville wel aan. Het funderen van participatie, van de moderne democratie, in de moraal, vindt hij te fragiel. Wat hij om zich heen waarneemt is anders, maar ook anders dan hetgeen de utilisten zagen. De Amerikaan dient niet zichzelf door anders te dienen, de Amerikaan dient anderen door zichzelf te dienen. Hij participeert niet in het publieke domein om anderen vooruit te helpen, maar om zichzelf vooruit te helpen. Hij offert zichzelf niet op omdat dat in ethische zin correct zou zijn, maar hij spendeert tijd en geld aan publieke participatie omdat hij op die manier zijn eigenbelang het best kan behartigen. De Amerikanen die Tocqueville bestudeert hebben, kortom, geen moreel belang bij de publieke zaak, maar een praktisch belang: hun eigenbelang. De Amerikanen die hij spreekt houden dan ook vol dat meedoen in het publieke domein niet zozeer 'goed' is, maar vooral praktisch.

WELBEGREPEN EIGENBELANG

Natuurlijk is het niet vanzelfsprekend dat de Amerikaanse democratie automatisch wel vaart bij al die individuele belangen. Verschillende belangen leiden immers tot belangenconflicten, en Tocqueville heeft weinig op met 'de onzichtbare hand' die deze belangenconflicten als vanzelf zou doen oplossen. Waarom gaat het dan goed? Juist omdat Amerikanen vooral koersen op belangen, zien ze ook dat ze niet altijd gelijk kunnen krijgen;

dat ze niet altijd hun belang kunnen realiseren, omdat er ook anderen zijn met vooral andere belangen. Hun eigenbelang is ‘verlicht’, want ‘iedere Amerikaan weet een deel van zijn belangen op te offeren om de rest te behartigen’. Dat is bijzonder, want over de Fransen vertelt hij dat zij geen concessies kunnen doen aan hun eigenbelang, waardoor alles ze door de vingers glipt. Uiteindelijk moet de staat het dan oplossen. De Fransen begripen hun eigenbelang dan ook verkeerd.

In Amerika regelen burgers het zelf. Hun eigenbelang is niet kortzichtig, zoals dat van de Fransen, maar welbegrepen. Dit ‘welbegrepen eigenbelang’ (*intérêt bien entendu*), zoals we het zijn gaan kennen, en wat Tocqueville als de kern van moderne democratie zag, staat garant voor participatie. Niet de moraal telt het zwaarst, maar belang: eigenbelang. Een eigenbelang dat echter wel begrepen is. Amerikanen begrijpen dat je niets van je belangen kunt realiseren als je ze allemaal wilt behartigen. *You win some, you lose some*.

Terug naar de vraag in welke mate een ethisch reveil, of een afgeleide daarvan, kan helpen om mensen ‘meer zelf te laten doen’; om gezamenlijke problemen weer gezamenlijk op te lossen. Natuurlijk is het aantrekkelijk om morele argumenten aan te voeren om mensen te bewegen meer zelf te gaan doen: ze kosten niets en er is geen wet- en regelgeving voor nodig. De tijden en de thema’s van nu zijn echter anders dan de tijden van Van Agt en de abortuskwestie. De roep om verantwoordelijke burgers staat nu niet zozeer in het teken van een ethisch vraagstuk, zoals bij Van Agt het geval was. De roep staat nu expliciet in het teken van de mondiale financieel-economische crisis. In andere woorden: Van Agt deed een beroep op ethiek in een ethische kwestie, en nu doet de overheid een beroep op verantwoordelijkheid en moraal in een financieel-economische kwestie. Het is de vraag of dat werkt.

Als we Tocqueville serieus nemen, moeten we niet ethiek en moraal, maar belang centraal stellen in een appel op de samenleving

Als we Tocqueville serieus nemen, moeten we niet ethiek en moraal, maar belang centraal stellen in een appel op de samenleving. Mensen moeten niet participeren omdat het goed is of van verantwoordelijkheid getuigt, omdat ze gehoor moeten geven aan een moreel kompas, of omdat ‘normen en waarden’

belangrijk zijn, maar omdat ze er belang bij hebben – juist dan zullen ze in beweging komen. Voor nu betekent dat dat een reveil vooral praktisch van aard moet zijn, en niet zozeer ethisch. Een praktisch reveil dus, voor praktische kwesties. Een praktisch reveil ook dat de balans tussen eigenbelang

(samenleving) en publiek belang (overheid) kan helpen herstellen. Welbegrepen eigenbelang kan daarvoor een bruikbaar begrip zijn.

PRAKTISCH REVEIL

Een praktisch reveil als beleidsinstrument: wat houdt dat concreet in? Het overheidsinstrumentarium kunnen we indelen in regelgeving (wetten, richtlijnen), financiering (subsidies, brede doelmittelingen) en voorlichting (campagnes, onderzoek). Voor financiering is steeds minder geld. Voorlichting vinden we betuttelend, en door meer regels te ontwikkelen ontstaat het risico dat een controlestaat een verzorgingsstaat vervangt. Bovendien moeten regels en wetten gehandhaafd worden, wat ook weer geld kost.

In die context houdt een praktisch reveil in dat politici vooral op de praktische consequenties van een terugtrekkende overheid wijzen, en op het feit dat die consequenties zowel nadelig ('u krijgt minder zorg') als voordelig kunnen zijn ('de zorg wordt kleinschaliger en u heeft er meer invloed op als u participeert'). Dat houdt daarnaast in dat politici en beleidsmakers burgers die gezamenlijke problemen gezamenlijk oppakken de ruimte bieden, en dan niet zozeer in financiële zin (er is immers geen geld meer), maar vooral in juridische zin. En 'meer ruimte' is geen holle frase, want de verzorgingsstaat is juridisch behoorlijk dichtgeregeld. Wie een school op wil richten, zorg wil verlenen of daklozen op wil vangen, moet aan tal van regels voldoen. Anders geformuleerd: burgerinitiatief ontstaat momenteel vooral in de rafelige randjes die de verzorgingsstaat over het hoofd gezien heeft. Broodfondsen werken alleen voor zzp'ers, die niet verplicht verzekerd zijn. Mensen wekken gezamenlijk energie op, maar mogen de winst daarvan nog maar mondjesmaat aanwenden.

Van Agt vond dat de overheid niet verder kon ingrijpen in de zaken die hij moreel wenselijk vond; de samenleving moest zelf ethische keuzes maken. Daarvoor was een ethisch reveil noodzakelijk. Op deze manier beperkte hij het handelen van de overheid in ethische kwesties. Ook nu wil de overheid dat de samenleving zaken zelf oppakt. Dat betekent vooral dat de overheid minder moet gaan doen. Het vereist dus handelen aan zowel de overheidszijde als aan de kant van de samenleving. Een praktisch reveil zal dus vooral ook *practice what you preach* betekenen voor overheden.

ZELFREFLECTIE

Een praktisch reveil betekent dan ook dat de overheid beter moet nadenken over de vraag welke praktische bezwaren handelen van de burger in de weg zitten. Een praktisch reveil moet dus gepaard gaan met concrete voor-

stellen om praktisch handelen van burgers mogelijk te maken. Met andere woorden: een praktisch reveil is niet eenzijdig van overheid richting samenleving, maar betekent ook dat de overheid, bij monde van politici, daar concreet ruimte voor moet creëren. In die zin is het minder vrijblijvend dan een ethisch reveil. Aan de andere kant: de praktische noodzaak van bezuinigingen en een onzekere toekomst bieden weinig alternatieven. Wat we in ieder geval weten is dat een ethisch reveil, een moreel appel of een christendemocratisch appel, niet voldoende zal zijn.

Tocqueville ontdekte dat mensen die hun belangen gezamenlijk vormgeven, een nieuwe democratische moraal ontwikkelen

En de moraal? Tocqueville ontdekte dat mensen die hun belangen gezamenlijk vormgeven, een nieuwe moraal ontwikkelen: je kunt niet al je wensen in vervulling laten gaan. Als je echter rekening houdt met anderen, zullen anderen ook

rekening houden met jou. Er ontstond als het ware een nieuwe moraal, een democratische moraal. Niet omdat overheden daarom vroegen, niet omdat het in ethische zin 'correct' was, maar omdat mensen ontdekten dat ze er belang bij hadden. Daarvoor is een praktisch reveil, met name daar waar het overheidshandelen betreft, een noodzakelijke voorwaarde.

Noten

- 1 Zie voor een uitgebreide beschrijving van deze episode Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt. Tour de force. Biografie*. Amsterdam: Boom, 2008, p. 138.
- 2 Van Agt, brief aan bisschop Gijsen, d.d. 28 juni 1974, in: Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven 2008, p. 138.
- 3 Idem.
- 4 Idem.
- 5 Sociaal en Cultureel Planbureau, *Een*

beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Den Haag: SCP, 2012.

- 6 Albert Jan Kruiter, *Mild despotisme. Democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville*. Amsterdam: Van Genneep, 2010, p. 113.
- 7 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*. Chicago: University of Chicago Press, 2000, p. 500.
- 8 Tocqueville 2000, p. 500.
- 9 Jean-Claude Lamberti, *Tocqueville and the two democracies*. Cambridge: Harvard University Press, 1989, p. 176.